

RENEZÁNSZ ÜLÉSSZAK SZEGEDEN

Az egyetemek régi magyar irodalmi tanszékei és akadémiánk Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-kutató Csoportja 1972. november 24—25-én Szegeden — a JATE I. Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke rendezésében — tartottak fölolvasó- és vitaüléseket. A négy téma között kimondottan szegedi vonatkozású volt, s a másik két alkalommal is igen aktívan vettek részt az előadások és a viták munkájában a szegedi egyetem munkatársai, hallgatói. Ők állították össze a vita alábbi jegyzőkönyvét is. (A jelen kötetben közölt dolgozatok a vita alapján javított szövegek!)

1. TÉMA: BALASSI-PROBLÉMÁK

A vita alapjául Horváth Iván — Balassi poétikájáról szóló — előadása, valamint Tóth István — több dolgozat eredményeit összefoglaló — fölolvasása szolgált. Az előbbi Actánk e száma közli először; az utóbbiról a szerző készítette el kérésünkre az itt következő kivonatot.

TÓTH ISTVÁN (Pécs) előadása: *Balassi Bálint akrosztichonjai*

A szerző tanulmányában elsősorban Balassi eddig ismert akrosztichonjait teszi vizsgálat tárgyául, s a *Zsófia*, *Zsuzsanna* és *Chák Borbála* névakrosztichon versek ihlető személyeiről ad indokolt tájékoztatást. A *Krisztinám* nevet adó vers címzettjében Balassi feleségét látja ugyan, de e verset Dobó Krisztina részére — mások véleményével ellentétben — nem második, hanem első házassága idején írt versnek tekinti a szerző.

A 12 versen kívül még 3 versfőkből alakított akrosztichont ismertetett. Ezeknek Balassi-versként való elfogadása azonban vitatott.

Az akrosztichonok kisebb csoportját alkotják a verssoreleji betűkben elrejtettek. Kettő ezekből versfős akrosztichonok folytatásaként jelentkeznek, s azzal együtt ad értelmet. Az *én szerelmesem haragszik* incipitű vers pl. az *Annámérth ehun* (= ezen a helyen) szöveget, míg a *Cupido szívemben* kezdetű ének a *Cristinámért ma* értelmet adja.

Részletesen kitért a szerző azokra az általa feltárt akrosztichon-lehúzásokra is, amelyek mindig az adott vers valamiféle tartalmi vonatkozásaival kapcsolatosak. Ezek közül jelentős megemlíteni a Célia-ciklus *Kegyelmes szerelem* kezdetű versét, amelyben Balassi elárulja „az ország csillaga” nevét: ANHÉKA (= Anéka—Anika).

A tanulmány harmadik része Balassi titkosírásával foglalkozik. Ezt eddig csak levelezésével kapcsolatosan vették figyelembe. Mivel azonban maga a kor szimbólumokkal, titkosírásokkal volt terhes, a szerző a reneszánsz költők mintáját követő Balassi verseiben is megkísérelte feltárni a titkosírás alkalmazását. A latin nyelvű írásokban használatos rövidítések megfejtésére Adriano Cappelli reneszánsz-kori rövidítésgyűjteményét és a Balassi-korabeli levélszövegeket vette figyelembe. Ezek alapján megállapítja, hogy a *Szép magyar komédia* ajánlása végén levő zárószövegben: *Júlia rabja N N* — Balassi bizalmasai előtt felfedi szerzői mivoltát, mert a titkosírás alapján $N N = B B =$ Balassi Bálint. Ugyanez a jelenség észlelhető a

Júlia szózatját, kerek ábrázatját kezdetű versben is (MA — PA — BB = manu propria Balassi Bálint).

Az adott előzmények után megvizsgálta a tanulmányíró a régebben és a legújabb kutatások szerint is Balassi-alkotásnak tartott *Eurialus és Lucretia* c. szép-históriát, amelynek befejező négy versszak a rejtbetűk alapján (Q P X S — T A I M I — A M N = Quinque partes ex Sárospatak tui animi alumnus) a következő szöveget adja: *Őt rész Sárospatakról a te szívednek gyámola*. Bár a Balassi-monogram a zárórészből hiányzik, de a titkosírás így is e széphistória szerzőjéről tanúskodik.

A szerző más munkájában (Balassi Bálint és az Árgirus-széphistória) részletesen kimutatja, hogy az Árgirus-széphistória nem Gergei Albert alkotása. Minthogy számos érv Balassi szerzőségét bizonyítja, az Árgirus záróstrófiából remélhető volt a költő kilétének felfedése. A vizsgálódás sikerre vezetett. Az I. és a III. rész végén levő akrosztichon nemcsak a széphistória keletkezési helyét fedte fel (ex Újvár), hanem az Annának történt szerelmi üzenetküldésén túl két ízben is utalt a szerzőre, Balassi Bálindra.

A Balassi-monogramnak (BB) ötszöri ismétlődése a Balassi-művek végén, a keletkezési helynek a levelekben szokásos módon való alkalmazása három ízben, a XVI. századi rövidítésformákkal teljesen egyező módszerű szerelmi üzenetküldés, azt igazolják, hogy Balassi Bálint műveinek zárórészeiben a nagy reneszánsz költők hagyományait követte.

Klanciczay Tibor: Vannak középkori elemek a reneszánsz lírában (Petrarca versei pl. középkoriak-e, vagy a reneszánszhoz tartoznak?). Balassival kapcsolatban már Eckhardt S. utalt erre, Komlövski T. a középkori vallásos költészettel vetette össze verseit, Alexa K. a középkori misztika továbbéléséről beszélt, Gerézi R. a virágének virág-szimbolikájának középkori gyökereivel foglalkozott, Horváth I. a poétika oldaláról mutatott ki középkori vonásokat. Széles poétikai vizsgálatokra van szükség: kimutatni, ahogy a reneszánsz felgyőzi a középkori poétikai keretet. Sajnálatos, hogy a magyar kutatás általában figyelmen kívül hagyja a poétikai kérdéseket, pedig az e kérdések iránti érdeklődés virágzott a 16. században. Balassi maga is olvasott a kor poétikai irodalmából. A hazai anyanyelvű költészetben tudatos előrelépés az őt, egy-egy strófányi versből álló dalciklusa, és éppígy tudatos Balassi műfaji koncepciója is: a Komédia előszavában csakúgy, mint a Komédiával együtt keletkezett első echós versében hangsúlyozza, hogy új műfajt honosít meg (az echós vers bevezetőjének a Fanchali Jób-kódexben megőrzött változata veendő figyelembe.) A hozzászóló egyetért Balassinak a magyar költészet fejlődésében való illetén elhelyezésével: hangsúlyozza a költő tudatosságát. Ez viszont nem mond el- lent a korábbi magyaryelvű szerelmi líra hagyományos feltételezésének. Voltak retorikus szerelmi énekek (a *Páduai ének* erre figyelmeztet). Balassi újítása az, hogy a szerelmi lírának udvarló szerepén túl „tudós” értékét ismeri fel. Horváth I. azt, hogy Balassi a második vonalba tartozó petrarkistáktól tanult, olyan összefüggésben említette, mintha ez sajnálatos lenne, vagy a költő modernsége ellen szólna. Ez helytelen, mert a nagy költő sohasem az előtte járó nagy költőtől tanul. Az átlagból leszűrve tapasztalatait alakítja ki saját egyéniségét — ezért modern. Nem szól modernsége ellen, hogy nem valamelyik „nagy” árnyékában kezd, hanem ellenkezőleg: ugyanis Balassi korában Bembo és az utána következő petrarkisták jelzik a kor színvonalát. Petrarca utánzására Itáliában már senki sem gondol. — Ami Tóth I. előadását illeti, a *Cupido szívembe*... 1577-re való indokolatlan átkel- zése megdöbbentette. Hiszen itt már középrímeket kezd használni Balassi! Milyen alapon mondható, hogy 6—7 évvel a *Széllal tündöklelni*... előtt keletkezett? Tartal- milag is: a *Cupido szívembe*... számos ponton összefüggésbe hozható az Anna-ver- sekkel. Világosan beszél pl. egy előző szerelméről. Elkkoriban írta a *Kiben örül, hogy megszabadult a szerelemtől*... c. versét. A búszerző szerelmet emlegeti épp- úgy, mint Marullus-fordításában. Ez, mint a Júlia-versek későbből igazolják: An- nára vonatkozik. Azonos terminológia, azonos forma, képek, tartalom — a *Cupido szívembe*... nem helyezhető kronológiailag előbbre. Ez a vers jó példáját szolgál- tatja Tóth I. akrosztichon-elemzésének is. Az akrosztichon általa javasolt olvasata nem meggyőző, és a hozzászóló szerint nem is lehetséges. A titkosírást kiolvasni akaró betűfacsargatás valószínűleg értelmetlen. A velencei titkosírás a fejlett ál- lamigazgatás terméke, a költőknek semmi közük hozzá. A Krusith Ilonához írott verssel kapcsolatban felmerült a költő betegségének kérdése. Semmi ok nincs arra, hogy feltételezzük, valóban beteg volt. A „szemfájdalomról” Gerézi R. Balassi Já- nos „sólymocskájával” kapcsolatban már kimutatta, hogy *egészen más* az értelme. A három Bebek-lány históriája hipotézisnek is túl valószínűtlen. Bár a Zsófiához

írott vers kommentárja plauzibilis, Klaniczay T. nem tételez fel oly tervszerűséget Balassinál, hogy az egyik Bebek-lány után a másik meghódításához fogott volna; a cheneoncaux-i három grácia példája, akik nagyság szerinti sorrendben voltak XV. Lajos szeretői, Balassinál nem valószínű.

Balázs Ádám: Az *Argirus-széphistóriát* illetően Tóth I. tényként fogadja el Balassi szerzőségét. Az *Argirus* és a *Lucretia* összevetése (az utóbbi bizonyítottan Balassi-mű) hozhat csak eredményt. Hogy kapcsolat van Balassi versei és az *Argirus* között, arra Klaniczay T. mutatott rá, de a hasonlóságot egy régebbi közös alapra vezette vissza. Gerézdi R. szerint nem közös hagyományról van szó, hanem arról, hogy Balassi ismerte az *Argirust*. Kardos T. új adatai szerint Balassi több versét az *Argirus* nótájára írta. Kronológiailag ez lehetséges, Gerézdi R. és Kardos T. nyomán a Margaréta nevű szűz apja lenne Gergei. A két széphistória összehasonlítása csak olyan általánosságokat mutat, melyek a műfajra jellemzőek. Állíthatjuk-e tehát, hogy Balassi szerezte az *Argirust*?

Pirnát Antal: Az *Argirus*nak szintén van akrosztichonja, onnan vesszük Gergei nevét. Gyanúsnak találja a hozzászóló, hogy Balassi Gergei nevére írta volna a széphistóriát — mint lekötéleztette.

Bóta László: Tóth István előadásához megjegyezte, hogy az ilyen, a „titkosírás”-ból is kombinált akrosztikonokkal való kísérletezés a spekuláció szintjén mozog, és ebben a formában nem lát benne tudományos fantáziát. — Horváth Iván előadásának kérdéshelyzetéseit gondolatébresztőnek tartja. Elfogadja Klaniczay Tibornak az előadáshoz fűzött megjegyzéseit, amit a következőkkel kíván kiegészíteni: 1. Úgy látja, hogy az előadónak a Balassi-strófa eredeztetése körüli problémázása kissé túlhajtott. Erőltetettnek érzi a Balassi-sort és -strófát a középkori latin és a nemzeti nyelvű európai költészetből eredeztetni. A vonatkozatható magyar előzmények hatását kézenfekvőbbnek tartja. Utal Sztárai Mihály XXIII. és XXXII. zsolttárára, ahol a 6+6+7 osztású 19 szótagos sorokban már szinte odakívánkozóan jelentkeznek a belső kadenciák:

*Anyaszentegyházban és az ő aklában szépen megnyugot engem,
Lopotól, farkastól, hamis tanyitótól ott megöltalmaz engem.*

*Reggel hogy kiviszen, én előttem megyen igaz tudományával,
Minden napon kétszer engemet megitat ő lelki italával,
Lelki folyóvíznek és élőkútfőnek szép tiszta folyásával,
Evangéliumnak anyaszentegyházban ő prédikállásával.*

Ezt a zsolttárt Bornemisza jóvoltából feltehetően Balassi már gyermekkorában énekelhette, mert mesterének annyira tetszett, hogy később Énekes könyvébe is bevette. 2. Az előadónak egy sajátos Balassi-poétika felfektetését célzó kezdeményezéséhez azt jegyzi meg, hogy ilyet persze lehet csinálni, de kérdés, hogy mennyivel leszünk okosabbak az ilyen klasszifikálással. Feltehető, hogy Balassi ismerte a korabeli költészet konvencionális műformáit — mint ahogy minden nagy költő szükségképpen beleszületik a korábbi hagyományba — azonban egész költői övrjét ebből még nem lehet poétikailag megmagyarázni. A Balassi versek a kortárs felfogás szerint is inkább egyfajta tematikai célszerűséget (szerelmi, vitézi, istenes versek) és ezen belül is retorikai alaphelyzeteket tükröznek, semmint merev műfaji kötelmeket; már pedig a kettő nem ugyanaz. A Balassi filológia lehetőségeit továbbra is a versek belső, tartalmi elemzésében látja. 3. Az életmű tudatos, művészi elrendezését illetően az a véleménye, hogy azt nem lehet apriori elvek alapján utólagosan ciklusokra bontani. Ha Balassiban valóban volt ilyen törekvés, akkor azt csak a szöveghagyomány, a Balassi-kódex struktúrája alapján lehet megragadni. A 3×33-as kompozíció terve az első két részt illetően — a Lengyelországba való kibújdosásig bezárólag — a kódexből valóban bizonyítható, a harmadik rész nem; ezt már költőnk nem állította össze. Ám egy számtanilag szabályosan megszerkesztett verscsoport még nem ciklus. Az utóbbit tartalmi vagy formai elvek, szempontok alapján alakítja ki a költő. *Csak a költő*, mert ilyet senkinek sincs joga utólagosan még azon az alapon sem konstruálni, hogy bizonyos verstartalmi vagy formai alapon összetartozóknak vehetők. A Balassi szöveghagyományban a Júlia és a Coelia-versek mutatnak csak ilyen ciklikus rendezettséget, az Anna-versek már nem. 4. A reneszánsz ihletésű magyar szerelmi költészet kialakulását tekintve az előadóval szemben Klaniczayval és azokkal ért egyet, akik azt vallják, hogy ez az anyanyelvű szerelmi poézis már Balassit megelőzően is virágzott, mivelhogy erre elégséges közvetett bizonyítékok vannak.

Szegedy-Maszák Mihály: Horváth I. műfajokat különböztet meg, és fokozatos lírizálódási folyamatot lát Balassi költészetében, s ez nagyon lényeges és az eddigi kutatásokhoz képest eredeti gondolat, *úttörő lépés* a történeti poétika megalkotása felé. Líra-meghatározása azonban vitára készlet. A retorika hiányában, a dalszerűségben és a rövidségben jelöli meg a líra ismérveit, s ezáltal a lírának a reneszánsztól idegen, romantikus meghatározását emeli a legmagasabb általánosság szintjére. Kétségtelen, hogy a dal a legfejlettebb országok irodalmához képest később jelent meg költészetünkben, de nem évszázados késéssel — mert a szerző a dalnak azt a típusát kéri számon Balassitól, mely csak a Sturm und Drang idején született meg —, s nem Petőfinél, mert e műfajt már Kölcsey is európai szinten művelte (*Csolnokon, Esti dal*). 16. századi költészetéről szólva a dalt a lírával azonosítani annyit jelent, hogy a korra töle teljesen idegen normát erőszakolunk, s így a történetietlenség hibájába eshetünk. A lírának (s általában a műfajoknak) ilyen statikus értelmezése ellen maga Arany tiltakozott — akire a szerző hivatkozik — *Irányok* (1861—62) című alapvető tanulmányában. — Lírai költő-e Balassi? Ezt a kérdést csak olyan líra-meghatározás alapján lehet eldönteni, mely összhangban van a műfajok reneszánsz értelmezésével. Erre a következőképpen tennénk kísérletet: a) A líra nem szekvenciális szerkezetű: nem időben egymást követő, akár külső, akár belső eseményeket foglal magában, hanem egyetlen lelkiállapot szétterítését. Kétségtelen, hogy Balassinál van szerepe a fikciónak, az epikumnak, de hiba lenne ebben elmaradást, provincializmust sejtteni, hiszen a 16—17. században nem sok tiszta lírát írtak, szonettjeiben Ronsard vagy Shakespeare sem keveri kevésbé a lírát az epikummal. b) Lírai az a vers, melynek csak két szereplője van: a költői én (beszélő) és a vers címzettje. A költészet szintjére felemelt beszédhelyzet alapján azt a feltételezést kockáztathatjuk meg, hogy Arany Jánosnak és Horváth Ivánnak teljesen igaza van akkor, amikor Balassi verseinek zömét nem tekintik dalnak, de ez nem jelenti azt, hogy költői életművének legnagyobb része nem líra. Az *Adj már csendességet*... kezdetű vers pl. az ima helyzetét poétizálja, s ebben nem különbözik a 17. század elejének a kor követelményei szerint legtisztább angol lírájától, a metafizikus költők (Donne, George Herbert, Crashaw, Vaughan) nagy istenes verseitől. — Hiányzik-e a retorika a lírából? Úgy hisszük, csak bizonyos körökben. A romantika valóban retorikamentes lírát akart teremteni (e célt elérni tulajdonképpen csak később, Mallarmének sikerült), a reneszánszban viszont a retorika olyannyira általános megbecsülésben részesült, hogy a lírában is döntő fontosságra tett szert. Egyetlen hangsúlyozottan lírai Balassi-vers retorikailag megformált szerkezetére hivatkoznánk:

hasonló	→	<i>Mely keserven</i> kiált, fülemile fiát hogyha elszedi pásztor, Röpes idestova, kesereg csattogva bánattal szegény akkor, → <i>Oly keservesképpen</i> Celia s oly szépen sirt öccse halálakor.
↓		
hasonlított		
hasonló	→	<i>Mint tavasz harmatja</i> reggel ha áztatja szépen jól nem nyilt rózsát, Mert gyenge harmattul tisztul s ugyan ujul, kiterjeszt pirosát, Celia szintén oly, hogyha foly könyve mossa orcáját.
↓		
hasonlított		
hasonló		Mint szép liliumszál, ha félben metszve áll, fejét földhez bocsátja,
↓		
hasonlított		Ugy Celia feje vagyon legfigesztve, mert nagyon nagy bánatja,
↑		
hasonló		Drágalátos könyve hull mint gyöngy görögve, vagy <i>mint tavasz harmatja</i> .

Makkai László: Balassi „ütötte lovaggá” az udvarló verset, az ún. virágéneket. Mivel a Balassi-versekre állandóan hull a virágénekekre vonatkozó „fajtalan”, „buja” vád, fel kell tenni a kérdést e versek és általában a virágénekek társadalmi funkcióját illetően. A három Bebek-lány létezése talán nem lenne valószínűtlen, ha a hozzájuk írott leánykérő versek leánykérő versek lennének. A hozzászóló véleménye szerint nem azok, hanem a „pajkosság” fogalomkörébe esnek. A prédikátorok vádjai „helytállóak”: a 17. századi társadalomtörténet végtelen hadakozás a házasságon kívüli szerelem, a pajkosság ellen, bár a kivesszőzöttöket egyes adatok szerint sírva kísérték ki a város végére. Büntették és üldözték a virágénekeket, ugyanakkor, úgy látszik, nem volt eredménytelen Balassi úttörése civilizációs szempontból sem.

Pirnát Antal: A „pajkosság” erkölcstörténeti kérdésének vizsgálatakor éles különbséget kell tennünk az arisztokrácia (itt elfogadták), és a polgárság, mezővárosiak, parasztok (itt elutasították) véleménye között. Két morál létezett: az arisztokráciáé és a polgárságé. (Pl.: Brassai János nemes lefejeztetése Kolozsvárott.)

Makkai László: A prédikátorok Méliusztól kezdve ugyanolyan szavakkal ítélik el mindkét társadalmi réteg „pajkosságát”.

Varjas Béla: Horváth I. a záróstrófa külföldi középkori mintákból származtatja. A Balassi-sor és -strófa esetében elég határozott az a vélemény, hogy nem kívülről, hanem belülről magyarázható, ellentétben Túróczi-Trostler J. és Julow V. véleményével. A záróstrófa esetében sem kell feltétlenül külföldi példákra visszamennünk. Mióta a 16. századi vers létezik (tömegével a 40-es évektől) — a záróstrófa megvan. Érvényesülnek ugyan középkori hatások, és a vers-szerkezeti formák igazolják is ezt. Balassi *In somnium* c. verse pl. tipikus középkori lovagi forma, szinte szóról szóra megfelel Walther von der Vogelweide egyik költeményének. Bár Vogelweidénél az álom politikai magyarázatú, a versszerkezet ugyanaz. — A „lírai önéletrajz” első felének felépítésére történtek kísérletek. Bonyolult kérdés, hogy mi a rendszere az *Aenigmától* a *Bocsásd meg Úristen...*-ig terjedő sorozatnak. A sorrend nem kronologikus; Erdélyi P. tévedett. A hozzászóló egyelőre nem fejti ki feltevését. — A Tóth I. előadásában szerepelt három Bebek-lány létezése tény, sőt öt Bebek-lányról tudunk, bár az első fiatalon meghalt, és 1563-ban egy oklevél már csak harmat említ. A harmadik neve volt Judit. Mikor Balassi versét hozzá címezte, már férjnél kellett lennie, hiszen a költő nem szűzként, hanem *kegyesként* emlegeti, s ez asszonyt jelent Balassinál. De történeti érvek is alátámasztják ezt: 1575—76 táján Bebek Judit kb. 20—22 éves és így rég asszony lehetett. Húga, Anna, Kendi Ferenc felesége volt, Zsuzsanna pedig Báthory Istváné (a fejedelem unokaöccsége), házasságuk 1580 júliusában volt, egyetlen kései gyermekük Báthory Gábor lett (1587). Tehát mindhárman asszonyok — a Tóth I. említette vonatkozásban csak akkor lehetne szó rólok, ha leányok lettek volna. — Az *Árgirus* nem Balassi írta. Az akrosztichon Albertvs Gergeit mutat, a -nek nem fogadható el, mivel csak a verssorok kezdőbetűiből olvasható ki, s nem a strófák kezdőbetűiből. Nincs példa arra, hogy a versszakon belül folytatódni az akrosztichon szövege, kivéve azt a ritka esetet, amikor az *utolsó* versszakban használja a költő ezt a megoldást. Ha még háromszáz versszak van előtte, miért zsúfolná a sorokba az akrosztichont? A Tóth I. által javasolt akrosztichon nem lehet tehát meghatározója a szerzőségnek.

Klaniczay Tibor: Az *Árgirus* szerzősége továbbra is eldöntetlen. — Szaudernél — egy recenziójában elbujtatva — olvashatjuk, hogy az *Árgirus*ban előforduló sorok Boccacciónál is szerepelnek. Távolsági előzmény az olasz költészet, de a magyar virágének-hagyomány is. Az *Árgirus*ból másrészt nyilvánvalóan kimutathatók erős erdélyi összefüggések. Pais D. írt a Gyulafehérvár környéki vallon etnikai elemekről; az *Árgirus*ról vannak adatok, következőképp az *Árgirus*nak régi hagyománya volt ott, és valószínű, hogy valahol Erdélyben keletkezett. A kézirat is onnan került elő, és stílusa is leginkább az Erdélyben kifejlesztett hosszabb énekekkel rokon, nem pedig Balassiéval vagy a *Lucretia-históriáéval*. Nem Balassi a szerző, bár ismerhette a művet. 1589 eleji erdélyi útjával lehetett kapcsolatban, ha egyáltalán ismerté. Ekkor keletkezett a pásztordráma is. Amedeo Di Francesco rámutat: a tündérnek, mint lénynek megjelenése a Júlia-ciklusban kapcsolatban van az *Árgirus* ismeretével. A kérdés nyitott marad, de erdélyi környezetben kell megoldást keresnünk az *Árgirus* keletkezés-problémájára.

Tóth István: Ami Klaniczay T. ellenvetéseit illeti: a Krusith Ilnához írott verset verselése, tartalmi vonatkozásai az 1577-es évekre teszik. A Dobó Krisztinához írott költemény kulcsszavai nemcsak az Anna-versekben találhatók meg (pl. „tán-cát ő úgy járja...”): Bebek Judithhoz, Júliához kb. ugyanígy fordul. Logikai, erkölcsbeli egyezések, vonatkozások alapján az előadói kronológiai javaslatát elfogadhatatlannak tartja. — A kor nagy költőinél valóban nem található példa a titkosírás alkalmazására az akrosztichonban, de szerepel a corvinákban és az egykorú olasz költőknl, sőt már Danténál is. Az, hogy Balassinál megtalálható, úttörését mutatja. A jelenlegi megbeszélés témája nem az *Árgirus*-széphistória szerzősége volt, hanem a Balassi által alkalmazott akrosztichonok jelentkezési módozatainak, mineműségének feltárása. Az *Árgirus*-széphistória szerzőségének kérdésével külön tanulmányban foglalkozik: *Balassi Bálint és az Árgirus-széphistória* (Pécs, 1972.). Ezért az e feletti vitát feleslegesnek tartja, bár örül, hogy Balázs Ádám az *Eurialus és Lucretia* és az *Árgirus-széphistória* szerzőségének kérdésében vele azonos álláspontra jutott. Szerinte egy komplex vizsgálat eredményei adhatnak feleletet e kérdés eldön-

tésére, s nem odavetett, de nem igazolt megjegyzések dönthetik el ezt a kérdést. Ha megjelent Árgirus-tanulmánya huszonöt pontból álló érvelését megdöntik, úgy véli: Balassi szerzősége is revidálásra szorul. Mindez azonban még nem történt meg. A „szemfájdalom” ténylegesnek tekinthető. Gerézi R. alapján Balassi János nem azonosítható a költő édesapjával, bár ezt Klanciczay T. sem állította. A költő egyébként Danckából hazatérve is betegeskedett. — A Bebek-lányokhoz írt versek a sztereotíp udvarlás velejárói, nem szerelmi vallomások, így miért ne kaphatott volna a másik két lány is? Krusith Ilonát még csak nem is ismerte. Az Árgirus szerzőségéhez valóban nem elégséges, bár jelentős bizonyíték az akrosztichon; vannak más bizonyítékai is, melyekre az idő rövidsége miatt nem tér ki. Hogy miért nem a záróstrófában van a *-nek* toldalék, ennek oka az, hogy a költő ott saját nevét rejtette el. Gergei egyébként tanulótlársa, barátja volt Balassinak, s kapcsolatban állt a Balassi-családdal. Az akrosztichonnak nem feltétlenül a szerző nevét kell tartalmaznia, tartalmazhatja esetleg a barátját, vagy azét, akinek művét ajánlja. Az előadó elvégezte már a Balassi-verseknek a *Lucretia-históriával* való összehasonlítását, és a szerelmi részek szinte szóról szóra egyeznek Balassi szerelmes verseivel. A szerző azonosításához a további kutatásoknak genetikusan, stilisztikailag kell összehasonlítaniuk e műveket. Egyébként éppen Klanciczay T. fedezett fel hasonlóságokat ebből a szempontból.

Klanciczay Tibor: A legkülönbözőbb költők között történhet összevetés, hasonlóságot két távoli dolog között is lehet mutatni. Azonos kor, azonos irányzat, azonos közönség mellett — bár a szerzők életszíntere különböző: egyiké Felvidék, másiké Erdély — a hasonlóságok nem felétlenül teszik szükségessé a két szerző azonosítását. (Még Molière-nél és Vegánál is messzemelő hasonlóságokat találhatnánk.) Ugyanakkor még egyetlen költő életművében is nagy különbségek lelhetők. Egyáltalán: nem kell feltételezni, hogy csak egyetlenegy írni tudó ember volt a korban.

Varjas Béla: Még az sem bizonyított filológiai, megdönthetetlen érvekkel, hogy a *Lucretia-história* Balassié. Komlövöszki T. is csak feltételezi ezt. Ami a hozzászólót illeti — bár saját maga szolgáltatott Komlövöszkinak akrosztichon-bizonyítékot —, ő sem ért még egyet Balassi szerzőségével.

2. TÉMA: A KÁLVINI MŰVÉSZETFÖLFOGÁS ÉS MAGYAR VISSZHANGJA

Olasz Sándor (Szeged) előadásának szövegét a jelen kötet közli.

Schulek Tibor: Kálvin egyedül a biblikus énekeket túrta meg. A Debreceni énekeskönyv énekeinek elrendezése Huszár Gál, és nem Kálvin hatása.

Kovács József: Saját levéltári gyakorlatából hoz fel példákat arra, hogy magyar földön mennyire nem tört gyorsan utat magának a protestantizmusnak a világi művészettel szembeni ellenérzése. Ezek szerint a soproniak pl. a középkori templomokból csak Bockkai idején merik kiszórni az oltárokat. Az evangélikus templomokban majd mindvégig van orgona — a hangszeres egyházi zenét nagyon is alkalmazta a hazai protestáns egyházi gyakorlat. Később, amikor erre már nem volt lehetőség, pl. a Nádasdy-birtokra jártak zenés istentiszteletre. Léteztek toronyzenészek, akik motettékát játszottak, lakodalmakba jártak el. Volt épületdíszítés (reneszánsz elemekkel átszőtt dekoráció, faragott gerendák stb., pompás öltözködés).

Kathona Géza: Kálvin *Institutiójának* magyarországi nyomairól a 16. században még nem beszélhetünk. Túri epigrammájáig, 1616-ig Magyarországon semmi más nyoma nincsen, magyar idézetet, szövegízütelet nyomát sem lehet találni. Huszár Gál Bullingerhez írott levelében említi, hogy a címzett műveit Kálvinéi mellett is olvassák. Kiseb kálvini művek hatását igen, de az *Institutio* hatását nem lehet kimutatni. Tehát Kálvinnak döntő fontosságú befolyása a magyar helvét irányú gondolkodásra nem volt. Ekkorra már bullingeri alapokon alakult ki nálunk a protestantizmus. Sztárai és Batizi működéséhez fűződik a magyar protestantizmusnak az a felfogása, hogy igazi bibliai irodalmat kell kialakítani. Emellett a 16. században a hazai protestáns körökben a biblikuson kívül más irodalom is van: A debreceni, a kolozsvári nyomda a verses históriák, a Trója-történetek stb. kiadásában jeleskedett. — Kálvin nyelvének nemcsak a francia irodalomban van kiemelkedő szerepe. Formai jelentősége általában rendkívül nagy. Eltekintve a tartalomtól, nyelve lakonikus; cicerói hatást kelt. Új tónus a 16. századi irodalomban. — A heidelbergi teológia hatásának eredménye, hogy Szenci Molnár Albert 1624-ben kiadta *Institutio*-fordítását. A *II. helvét hitvallás*, Bullinger műve, nincs ellentétben

Kálvin teológiájával, de nem az övé. Az evangélikus énekek közül sokat átvettek (Váradi énekeskönyv). A tánc elítélése nem okvetlenül kálvini eredetű. Bornemisza is elítéli a táncot. Az orgonaelenesség zürichi (és nem genfi), bullingeri hatás. Szegedi Kis István egyszer hivatkozik Kálvinra, akkor is elítéli.

Máté Györgyi: Az előadó szerint a magyar az első közép-európai fordítás. Az *Institutio* címében szerepel a cseh fordítás. Szenci cseh kapcsolatai révén tudhatott a kiadásról. — Az orgonajátékkal, hangszerkidobálással kapcsolatban a hozzászóló megjegyzi, hogy Kálvin inkább védelmezte az igaz művészetet, semmint ellenezte volna. Hangsúlyozza, hogy Kálvin a *funkciós* művészetet állítja előtérbe és a csupán gyönyörködtető célnak ítéli el. A Kálvin utáni kálvinisták voltak azok, akik sokkal kevésbé ragaszkodtak a funkciós művészet elvéhez. — Kálvin csak a vallásos írókat, műveket ismerné el? Nem, elismeréssel szól a pogány poétákról, bár óvja olvasóját túlzott figyelembevételüktől, de épp ez bizonyítja, hogy egyenrangú felekként kezeli őket. A katolikusok eszméit sokkal inkább elveti, mint a már távolinak érzett antik auktorokét. A hozzászóló mindezt idézetekkel bizonyította. Kálvin az imádságról és az éneklésről szóló részben kifejti, hogy a művészet egyetlen feladata, hogy az ész által felülvizsgált tartalmat fejezze ki, s a „czavargo gondolatok által idestova le vonyattassac” (Inst. I. III. 888.). Azonkívül a tiszta érzelem szentesítse a mondani-valót. Miért nem lenne pozitív ez a tartalmat előtérbe helyező, a sallangokat letisztító művészet? — Kálvin nem egyértelműen „antireneszánsz”.

Téglásy Imre: Turóczi-Trostler J. szerint a Szenci Molnár Albert-fordítások „a fordítás és átdolgozás új, tudatos és elvszerű *filológiai* típusát képviselik”. Nem öncélú fordítás ez, hanem nagyon gyakorlatias filológiai céljai voltak Szencinek, több nyilatkozatának tanúsága szerint. Magánál Kálvinnál is központi szerepe van a filológiának. Az *Institutio*ban revízió alá veszi a filológiai kérdéseket, ezzel is a pápista ferdítések ellen emeli fel szavát; tudjuk, hogy Kálvin számos kommentárt is írt. A vizsgált korban elkülönült a philologia profana és a philologia sacra. Kérdés, hogy melyikről van itt szó. — A hozzászóló megkérdőjelezi Szenci Molnár Albert fordításának manierista jellegét. Az előadó idézeteinek összevetése a latin eredetivel azt az eredményt hozza, hogy Szenci két-három szóval fordítja ugyanazt a tömörebb, több jelentésárnyalatot magában hordozó latin igét, vagy jelzőt (édesgetnecc hozzájoc, gyönyörködtetnec, meginditanac, magukhoz vonszanac — tükörfordítás). Nem manierista többletről van szó, csupán érthetővé kellett tennie a magyar olvasók előtt a szöveget, ebből adódik a többlet. Kálvin stílusa korántsem érdemli meg a tömör jelzőt, mert akkor mit adunk az antik írónak, Tacitusnak, Liviusnak?

Makkai László: Elismeréssel nyilatkozik a szegedi fiatalok hozzáértéséről. Egyetértően egészíti ki Máté Gy. hozzászólását: Kálvin szerint a természetet Isten nemcsak haszonra, hanem gyönyörűsége is teremtette; megengedett a gyönyörűség az egyházi irodalomban. A reformáció teológiai művei persze a tanítást helyezik előtérbe. — A magyar református egyházat 1580-ig, aztán 1640—1860 közt megint nem lehet kálvininak nevezni. A korai időszakban inkább egyénien méliuzzi, eklektikus jelleg dominál, Béza erős személyes hatása mellett. Heidelbergből erős, de szűrt kálvini hatás érkezik. A későbbi hatást szemükre is vetik (pl. Pázmány az ortodoxoknak, Alvinczinek, a debrecenieknek, hogy Kálvin nevét használják, hivatkoznak rá). 1640 után a magyar református tábor ketté válik, a puritánok ritkán hivatkoznak Kálvinra. Úrvacsora-tanuk nem kálvini, hanem angol puritán hatás érvényesül. A 17. század első évtizedeit kivéve gyakorlatilag nincs egyértelmű kálvini hatás, a kálvinias jelzőt kell használnunk. — A művészetellenességgel kapcsolatban: Méliusz a táncról liberális módon nyilatkozik; *Kátéjában* a világi építkezésről ír, és kifejti, hogy pl. a kupák cifrálását, a világi históriák írását nem tiltja az Ige; az élet bizonyos luxusát helyesli; nem kötözködik, a nagy kérdésekre koncentráll. Decsi Gáspár azonban már aprólékos, szőrszálhasogató módon szól a világi dolgokról. Az ortodoxiára mindaz áll, ami a dolgozatban elhangzott. Az ortodoxia későbbi idejében a világi formák visszakerülnek az egyházba (Hollandia, Rembrandt). A későbbi református vonalnak a művészettel kapcsolatos álláspontja kevésbé szigorú, nem tiltja például az orgonát. Nem igaz, hogy számúzik a magyar prédikátorok a művészetet, bár a templomból nagyrészt kizárják.

Pirnát Antal: Kálvin magyarországi olvasottságáról a 16. század második feléből már van néhány adatunk: A század közepe tájáról az *Institutio*ról is, a vége felé az erdélyi Brukenthal-gyűjteményben több kálvinista mű mostanában kerül elő, éppen lutheránus tulajdonosoktól. Kálvinnak az érzéki művészetet elítélő nyilatkozataival párhuzamos helyeket találunk a katolikus ellenreformáció irodalmánál (pl.: mit szabad az oltárképen ábrázolni?).

Klaniczay Tibor: Helyesnek ítéli a poétikai téma felvetését. Nem eléggé ismert még Kálvin, ezért a dolgozat és a vita nem irodalomtörténeti kérdésekre koncentrált, holott nem Kálvin koncepciója az elsődleges, hanem, hogy miképpen gyakorolt (sok szempontból korlátozó) hatást Kálvin a nálunk kialakuló protestáns irodalom fejlődésére. Száz év, míg a magyarság többsége reformátussá lesz — és ebben a korban találjuk a legkevesebb szepírót. Ecsedi Báthory István *Fohászkodásai* jeles prózai mű, de elszigetelt. A franciáknál a Báthoryénál korántsem magasabb értékű, hasonló jellegű irodalom nem elszigetelt. Jean de Sponde, a *Méditations* írója mellett több kálvinista író ugyanolyan elveket vall, megkötései azonosak: melyeket a református zsinatok előírtak. Miért fejlődhetett ki a francia, holland írónál ugyanazokon a bibliai, szigorú alapokon bizonyos világi irodalom, amely aztán igen gyorsan átfejlődött a barokkba? Magyarországon semmi ilyesmi nem történt, Ecsedi Báthory elsüllyedt. Ha összehasonlítjuk Thurzó és Rákóczi udvarát, ugyanolyan gazdagságot, ugyanolyan vallásosságot, életstílust találunk; de míg az előbbiben virágzott a szépirodalom, Rákócziéban ennek nyoma sincsen. A felekezeti meghatározottság a döntő. Olasz S. mentalitásformáló kérdéseket vetett fel. A debreceni reformátorok nem tiltották a világi irodalmat; bensőséges, tartalmi vallásosság alakult ki, a világi irodalom pedig ekkor differenciálódott. A vezető egyházi emberek közül senki sem tartotta kárhóztatandónak pl. a históriás éneket. Az énekgyűjtő Újfalvi műfaji megkülönböztetést tesz a történeti énekek stb. között. Magyarországon Gyöngyösi az első kálvinista költő.

Keserű Bálint: Ugyanez az Újfalvi Imre pár évvel később Hodászival folytatott perlekedésében Európa fő doktorának nevezte Kálvint (az *Institutio* IV. könyvére hivatkozott). — A hozzászóló szerint az előadó dolgozatában korántsem keres tisztán kálvini hatásokat. — Kathona G. hozzászólásával vitázva megjegyzi, hogy az 1624-es Szenci-fordítás nem készülhetett csupán a heidelbergi kör igényeinek kielégítésére, hiszen ennek virágzása jóval előbbi időszakra esett és erre az időre már felbomlott. A dordrehti zsinat után más centrumok vették át az irányító szerepet. — Fontos probléma a fordítás elhelyezése Bethlen művelődéspolitikájában, 7—8 év relatív türelmi idő után, a szombatosok ellen fordulás idején.

Szegedy-Maszák Mihály: Téglásy I. az antik auktorokhoz hasonlította Kálvint; a korabeli latinhoz kell hasonlítani, nem az antikhoz! — Az angol kálvinizmusnak irodalomtörténetileg egyetlen számottevő alakja Milton, aki korai műveinek megírásakor még nem volt kálvinista, mikor kálvinista volt, nem írt, késői, nagy művei megalkotásakor pedig már nem volt az.

Merényi László: Téglásy I. mikrofilológiai módszerére hívja fel a figyelmet. — Kálvin nem manierista. A 16. századot szorításában tartó ciceroniánus kötelék ellen Kálvin az elsők közt lép fel. A Szenci Molnár Albert-fordításban érnek össze az anticiceronianizmus száalai. A fordítás eszmeileg kálvini, korántsem lipsiusi, de stílus vonatkozásban a lipsiusi eszmény követőihez lehet sorolni. Az 1590 körüli, 1640-re erejét veszítő lipsianizmust és anticiceronianizmust regisztrálja az 1960-as Klaniczay-kötet. 1640 után csak az értelmi lényegét kiemelő irodalom alakul ki. Laskai Lipsius-fordítása a kettő közé, a 30-as évek ideológiailag sokarcú időszakába tartozik. Salánki mellett Szenci Molnár a legérdekesebb egyéniség. Olasz S. a második, aki Szenci Molnár-fordítás problémához nyúlt; Vásárhelyi Judit a *Discursus de summo bono* gazdasági, ideológiai, társadalmi keletkezéstörténetéről írt az országos diákköri fórum előtt sikert aratott dolgozatot. A hozzászóló hangsúlyozta az egyetemek közti együttműködés hasznosságát.

Kathona Géza: Az 1624-es Szenci fordítás idejére a 30 éves háború felszámolja a legjobb német kálvinista egyetemeket; Heidelberg akkor már valóban nem létezett, Wittenbergben képezték ki a magyarországi református lelkészeket; de Bethlen alatt minden kiemelt poszton a korábban Heidelbergben nevelkedett emberek álltak. Elhanyagolt fejezet Pareus Dávidnak a tanítványaival, magyar hallgatóival folytatott munkája. A heidelbergi disszertációk át tanulmányozása adhat erre a kérdésre választ. A kálvinizmus reneszánsza Pareus hatására indul meg Magyarországon, amikor Heidelberg már nem létezik.

Az ülésszak második napján a József Attila Tudományegyetem *Helytörténeti Intéző Bizottságával* közösen — Dr. Kristó Gyula kandidátus egyetemi docens elnökletével — a reneszánsz korszak művelődésének és irodalmának kutatói *szegedi vo-*

natkozású témákat vitattak meg. A megbeszélés alapjául két tartalmas, nagyterjedelmű előadás szolgált. (A jelen kötet egyik előadást sem közli, mert azok könyv alakban a közeljövőben megjelennek.)

3. TÉMA: SZEGEDI KIS ISTVÁN IRODALMI MUNKÁSSÁGA

Először KATHONA GÉZA szólt városunk jelentékeny szülőtte, Szegedi Kis István (1502—1572) munkásságáról, — s ez egyúttal megemlékezés volt a nagy reformátor halála évfordulója alkalmából. Az előadó mind ez ideig először vizsgálta meg Szegedi Kis külföldön több kiadásban megjelent nevezetes munkáit, s a forráskérdések vizsgálata során arra a megállapításra jutott, hogy a kitűnő teológus-író majd mindegyik műve — a kor legmagasabb színvonalán álló — kompiláció. A vita főleg ehhez a következtetéshez, továbbá Szegedi doktorátusának értelmezéséhez kapcsolódott.

Seres Zoltán éppenséggel tiltakozott a „kompiláció” kifejezés ellen, dehonesztálónak találva azt, s arra figyelmeztetve, hogy fejlettebb külföldi országokban is rendkívül árnyaltan értékeli a kutatás az ilyen — átvételekben gazdag, de nagyhatalású — műveket, életműveket.

D. Dr. Szőnyi György (Miskolc—Diósgyőr) lenyűgözönek találta Kathona Géza aprólékos és a legkisebb részleteket is megvilágító forrásbizonyítását. Fontosnak tartotta azt is, hogy ennek nyomán újra megerősítést nyert a kálvinizmus hazai hatásának „nem direkt”, áttételes volta. Egyedül a doktorráavatás kérdést nem tekinti megnyugtatóan lezártnak.

Klanciczay Tibor örömmel üdvözölte az előadó eredményes erőfeszítéseit, melyek nyomán Szegedi Kis irodalmi tevékenységét végre realisan, az európai protestáns teológiai irodalom szerves részének, szerény, de nem jelentéktelen produktumának tekinthetjük. Egyetlen korrekciós javaslata: a démonológia bizonyos elemeinek ismeretét és közvetítését Szegedi Kis munkáiban érdekes tünetnek tarthatjuk; viszont el kell ismerni: a Szegedivel kapcsolatba nem hozható Bornemisza Péter ilyen tárgyú nyilatkozatai mégis csak sokkal fontosabbak, elsősorban mert „aktuálisak”, az akkori magyar valóságból merítenek. Mindkettőjük ilyen irányú érdeklődése rendkívül jellemző, és tulajdonképpen nem egyedülálló: az egész reneszánsz közzélekedés fontos eleme az okkultizmus komolyan vétele.

Ritoók Zsigmondné a démonológiával kapcsolatban arra figyelmeztetett, hogy az oly „felvilágosult” Dudith-ot is mennyire érdekelte ez a kérdés. (Az MTA Könyvtárában levő egyik könyv széljegyzeteiből jutott erre a következtetésre. — Az adat kétszeresen érdekes, mert Dudith Szegedi Kishez hasonlóan szintén szoros kapcsolatban állott Beza-val.)

Schulek Tibor szerint az eredetiség kérdésénél — Szegedi ilyen értelemben való „védelménél” — fontosabb felfigyelnünk arra, hogy török uralom alatt, oly mostoha körülmények között ez a művelt és igényes prédikátor olyan hatalmas anyagot tudott összegyűjteni és feldolgozni, mint ahogy erről Kathona Géza meggyőztes hallgatóit.

Kathona Géza válaszában elfogadta Klanciczay kritikai megjegyzését egyetértve azzal, hogy pl. a magyar néprajzkutatás számára okvetlenül fontosabb marad Szegedi Kis stvännál az a Bornemisza, aki a hazai jelenségekre, saját tapasztalataira támaszkodott. Kiegészítésként megemlítette, hogy Szegedi sok egyházi jogi kérdést is tárgyalt. Főntartva az előadásban kifejtett véleményét — az előadó leszögezte: a nagy reformátor képe a források tisztázása után sem változik lényegesen, legfeljebb a Bullinger-i vonások erősödnek.

4. TÉMA: SZEGED MŰVELŐDÉSE A REFORMÁCIÓ SZÁZADÁBAN

A másik szegedi vonatkozású előadás során a város történetének tudós ismerője, BÁLINT SÁNDOR tulajdonképpen egy — a délföldi reneszánsz kori művelődés számos kérdését megvilágító — monográfia vázlatát ismertette. A Szegedi Kis évfordulóra való tekintettel különös nyomatékkal szólt a helvét irányú, „református reformáció” eddig alig ismert délmagyarországi, főleg szegedi úttöréséről; s arról, ami ennek direkt következménye volt: a szegedi református polgárság és értelmiség „kirajzásáról” és Nagyszombatból Kolozsvárig számos helyen e „jövvények” mozgékonyaságáról, gazdasági, kulturális stb. tevékenységük pezdító hatásáról.

Tolnai Gábor szólt elsőnek ehhez a témához. Hangsúlyozta: Bálint Sándor készülő, nagyon szükséges monográfiájának itt bemutatott részeredményei is messze

túlmutatnak a régi pozitívista tájkuutatáson. Ezután a hozzászóló 1960 körül tett szenci és nagyszombati utazásai során szerzett tapasztalatairól számolt be: a máig megmaradt ö-zés s igen sok levéltári adat utal a 16. századi szegedi diaszpóra nyomaira. A Szegedről emigráltak tették magyarrá Szenczet. Az 1500-as évek derekától kezdve a város jegyzőkönyvei is magyar nyelven készültek; a névadás is magyar lett; s mindennek éppúgy van vagy lehet köze a „szegedi kirajzashoz”, mint Szenc legnagyobbb magyar író-születőte, Molnár Albert élete több epizódjának (a családjában oly eleven Mátyás-tradíció a Fekete-seregben szolgált őshöz kötődik — és Szegeden különösen erős volt a Mátyás hagyomány; szőlőművelés Szenc környékén a 16. század második feléig nemigen volt, csak a szegedi menekültek beköltözéséteől fogva — és Szenci Molnár apjának is volt szőlője.

Kovács József emlékeztetett arra, hogy valószínűleg Ráckeven is mgtelepedtek szegedi exulánsok; majd — a Kathona Géza-előadáshoz is kapcsolódva — Szegedi Kis tanítvány-biográfusának Skarica Máténak tulajdonított, Kevi városáról való széphistória — legalábbis a ma ismert szöveg — eredetiségét vonta kétségbe.

Makkai László szerint Nagyszombat, Kassa és Debrecen mellett a szegedi emigránsoknak még egy negyedik jelentős központja volt: Nagyvárad. A katolikus értelmiség legjobbjai vonultak ide, különösen sok hűséges franciskánus. — Makkai L. volt az első a hozzászólók közt, aki arra az izgalmas kérdésre irányította a figyelmet: mi maradt meg a reneszánsz (és reformáció) korabeli Szeged gazdag kultúrájából, szellemi életéből a török hódoltság korában? Ebből a szempontból érdekes a 16. századi szegedi nyomda létezéséről folyó vita. [Mélius Újszövetség-kiadása — másodsor? az 1560-as—70-es évek fordulóján — állítólag szegedi impresszummal jelent meg; a különböző álláspontok és érvek legjobb összefoglalása: Vág Sándor: Szegedi nyomda a 16. században. Szeged, 1954. s legújabban RMNy I. 262. l.]

Pirnat Antal arra figyelmeztetett, hogy az 1540-es években a Délalföld legfontosabb politikai és kulturális központja Temesvár volt (Szegedi Kis István is ide ment szülővárosából). — Egyébként elismerte a hozzászóló a szegedi kirajzás jelentőségét, még olyan erdélyi centrumokban is, mint Szászváros, melynek magyar polgársága a nagyhírű prédikátorhoz, Szegedi Lajoshoz haláláig ragaszkodott, pedig ő unitáriussá lett. (Később sem sikerült Szászváros teljes integrálása a német luteránus tömbbe.) — A szegedi nyomda létezését nem tartja kizártnak: volt nyomdájuk török területen az unitáriusoknak (D. Chytráus szerint, Temesvárott); s a zsidóknak is.

Klaniczay Tibor méltatta Bálint Sándor rekonstrukciós-visszakövetkeztető „apromunkájának” általános jelentőségét: a magyar reformáció kibontakozásában — úgy látszik — a feltételezettnél sokkal nagyobb volt a magyar városi polgárság szerepe (s a magyar etnikum körében talán túlbecsültük a nemesség szerepét). Esze Tamás székesfehérvári adatai, dolgozatai után most Szeged múltjából került elő a magyar polgárság fontosságára utaló adatsor. — A hozzászóló örömmel üdvözölte épp ezért a szegedi helytörténeti kezdeményezést, mitől a nemzeti történet, kultúrhistóriánk eddig teljesen ismeretlen fejezetének megvilágítását remélhetjük.

Seres Zoltán a Trau vára mellett található, s Szegednek nevezett — valószínűleg a tatárjárás idejében keletkezett — településre figyelmeztetett. — Szerinte időben és térben a kirajzás sokkal nagyobb távlatában kell gondolkodnunk. — Ismeretlen forrásra utaló megjegyzése: van adat arra, hogy Méliusztól a szegediek követelik a nyomdaköltséget.

Varjas Béla szerint a török nem tűrte meg a nyomdákat. Kérdés — szerinte — hogy Szeged nem álhelynév-e? (Méliuszt erre János Zsigmond cenzúra-rendelete is készíthette.)

Rítóók Zsigmondné annak az embernek az adatait emelte ki, aki a magyarok közül először járt Kálvinnál. Belényesi Gergely — amikor Kálvintól hazajött — Szebenben helyezkedett el, s még 1554-ben is: concionator hungarus (számadáskönyvekből való adat). — A nyomdát illetően megjegyzi: Debrecen egyik elővárosát Mezőszegednek nevezték; az értő fülnek Szeged Debrecent is jelenthette.

Kristó Gyula elnöki zárszavában a két szegedi témájú előadást és a második nap vitáját együtté méltatta, s fölhívta a figyelmet azokra a sürgető feladatokra, amelyek a szegedi művelődéstörténet reneszánsz periódusának kutatóira várnak.